

اسلام پژوهش های روان شناختی

سال پنجم، شماره دوم، پیاپی ۱۲، پاییز و زمستان ۱۳۹۸ (ص ۸۳-۱۱۰)

مفهوم شناسی مسئولیت پذیری و مؤلفه های آن براساس منابع اسلامی

The concept of responsibility and its components based on Islamic sources

محمد حاجی زاده / دانشجوی کارشناسی ارشد موسسه اخلاق و تربیت قم، ایران.
نجیب الله نوری / استادیار گروه روان شناسی جامعه المصطفی العالمیه قم، ایران.
مهدی عباسی / استادیار روانشناسی دانشگاه قرآن و حدیث، قم ایران.

Mohammad Hajizadeh / Master Student of Qom Institute of Ethics and Education, Qom, Iran.

hajizadehbushehri@gmail.com

Najibullah Nouri / Assistant Psychology, Al-Mustafa International University, Qom, Iran.

Mahdi Abbasi / Assistant Psychology, Quran and Hadith University, Qom, Iran.

Abstract

This research was conducted in order to identify the concept of responsibility and extract its components from Islamic sources - including verses, hadiths and opinions of Islamic thinkers. The method of this research is qualitative content analysis of religious texts with an interpretive approach in which the word in question and its synonyms in dictionaries were first searched. In the next stage, the words found were found in Islamic sources and after summarizing the findings, the components were taken from the results of verses and hadiths. Then, by presenting the obtained components to experts in psychology and religious sciences, the level of relevance and necessity of the components for the documents as well as the accuracy of the inference of the components from the documents were evaluated by the researcher. According to experts, the approved

چکیده

این پژوهش در راستای شناسایی مفهوم مسئولیت پذیری و استخراج مؤلفه های آن از منابع اسلامی از جمله آیات، روایات و نظرات اندیشمندان اسلامی انجام گرفت. روش این تحقیق، تحلیل محتوای کیفی متون دینی با رویکرد تفسیری است که در آن ابتدا به جست و جوی واژه مدنظر و مترادف های آن در فرهنگ های لغت پرداخته شد. در مرحله بعد لغات یافته شده را در منابع اسلامی یافته و پس از جمع بندی یافته ها، از برآیند آیات و روایات، مؤلفه ها برداشت شد. سپس با ارائه مؤلفه های به دست آمده به کارشناسان متخصص در روان شناسی و علوم دینی، میزان ارتباط و ضرورت مؤلفه ها برای مستندات و همچنین صحت استنباط مؤلفه ها از مستندات - توسط پژوهشگر - ارزیابی شد. براساس نظر کارشناسان، مؤلفه های تأیید

components of responsibility are cognitive components (awareness of responsibility), emotional (persistence in responsibility and concern) and behavioral components (care, accountability, fulfillment of responsibility, perseverance in action, struggle and Lack of laxity, being task-oriented and not making excuses).

Keyword: responsibility. Components of responsibility. The concept of responsibility. obligation. Duty. homework

شده مسئولیت‌پذیری عبارتند از: مؤلفه‌های شناختی (هشیاری نسبت به مسئولیت)، عاطفی (پایداری در مسئولیت و دغدغه‌مندی) و رفتاری (مراقبت، پاسخ‌گو بودن، وفای به مسئولیت، اتقان در عمل، مجاهدت و عدم سستی، تکلیف‌محور بودن و عذر نیابردن).

کلیدواژه‌ها: مسئولیت‌پذیری، مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری، مفهوم مسئولیت‌پذیری، تعهد، وظیفه، تکلیف.

مقدمه

امروزه مشکلات مختلفی مانند مشکلات اقتصادی، سیاسی، حقوقی، خانوادگی، اخلاقی و... در جامعه وجود دارد که تأثیر منفی در رشد و پیشرفت جامعه گذاشته است. عوامل متعددی می‌تواند سبب ایجاد این مشکلات باشد، اما یکی از مهم‌ترین عوامل این مشکلات، نبود یا کمبود مسئولیت‌پذیری در میان آحاد جامعه است. اگر هرکسی مسئولیت خودش را به صورت صحیح و کامل انجام می‌داد، این مسائل دامن‌گیر جوامع نمی‌شد؛ لذا می‌بایست نسبت به تربیت افراد مسئولیت‌پذیر اقدام نمود. به طور کلی سلامتی و تباهی وضعیت اجتماعی و کلیه امور اجتماعی به احساس مسئولیت و وظیفه‌شناسی بستگی دارد (عبادی، ترجمه محمود خوش‌خبر، ۱۳۸۷، ص ۱۴).

به همین منظور نخست باید مشخص شود مسئولیت‌پذیری چیست و سپس مؤلفه‌های آن را شناسایی نمود تا بتوان با تطبیق آن بر افراد، افراد مسئولیت‌پذیر را از مسئولیت‌ناپذیر بازشناخت و نیز با ایجاد این مؤلفه‌ها در افراد، آن‌ها را مسئولیت‌پذیر ساخت.

مسئولیت‌پذیری^۱ دارای جایگاه ارزشمند و والایی در روان‌شناسی است؛ به گونه‌ای که روان‌شناسان، در نظریات خود، از آن سخن به میان آورده‌اند. به عنوان مثال بنای شیوه واقعیت‌درمانی^۲ در روان‌شناسی بر مسئولیت‌پذیری اشخاص متکی است. آلپورت^۳، «مهارت

1. Responsibility.
2. Reality Therapy.
3. Allport, G.

و وظایف» را یکی از ویژگی‌های شخصیت سالم برمی‌شمرد و حس تعهد به کار را با احساس مسئولیت و تداوم مثبت زندگی، دارای پیوند می‌داند (شولتز، ۱۹۷۷، ترجمه گیتی خوشدل، ۱۳۸۸، ص ۳۰). وی معتقد است کار و مسئولیت به زندگی معنا و دوام می‌بخشد و بدون داشتن کاری مهم و ارزشمند و ایثار، تعهد و مهارت‌های کافی برای انجام دادن آن، رسیدن به بلوغ و سلامت روانی میسر نیست (همان، ص ۳۱). همچنین وی ضمن اینکه میان وجدان بالغ و وجدان نابالغ یا روان‌نژند^۲ فرق می‌گذارد، می‌گوید: «وجدان بالغ حاکی از حس وظیفه‌شناسی نسبت به خود و دیگران است» (همان، ص ۳۳). فروم^۳، به چهار جنبه از شخصیت سالم اشاره می‌کند که یکی از آن‌ها، عشق بارور^۴ است. سپس می‌گوید: «عشق بارور از چهار ویژگی برخوردار است: توجه، مسئولیت‌پذیری، احترام و شناخت» (فروم، ۱۹۵۵، ص ۳۱). از طرف دیگر خواستاران تحقق خود^۵ که مورد مطالعه مزلو^۶ قرار گرفتند، نسبت به کارشان متعهد بودند. همگی سرشار از حس وظیفه‌شناسی شدیدی بودند که بیشتر نیرویشان را در راه آن صرف می‌کردند. خواستاران تحقق خود^۷ با ایثار یا حس تعهد نسبت به کار می‌توانند فرانیازها را به چنگ آورند یا محقق سازند (شولتز، ۱۹۷۷، ترجمه گیتی خوشدل، ۱۳۸۸، ص ۱۰۵ و ۱۰۶). از نظر فرانکل^۸، سه عامل، جوهر وجود انسان را تشکیل می‌دهد: معنویت، آزادی، و مسئولیت؛ و وی باید مسئولیت انتخابش را هم بپذیرد (فرانکل، ۲۰۰۲، ترجمه صالحیان و میلانی، ۱۳۹۳، ص ۱۰۱، ۱۱۳ و ۱۳۹). وی چندین نوع نوروز را تشخیص می‌دهد و بعضی از آن‌ها (نوروزهای زودرس^۹) را به شکست بیماران برای پیدا کردن معنی و احساس مسئولیت در وجود او معنا می‌کند (فرانکل، ۱۹۶۳، ص ۸). اشخاص سالم از دیدگاه پرلز^{۱۰}، می‌توانند مسئولیت زندگی خویش را بپذیرند. یعنی خودشان مسئول هستند، و مسئولیت کسی یا چیزی را که مسئول آن هستند، بر دوش پدر و مادر، همسر، تقدیر یا هیچ

1. Schultz, Duane P.

2. Neurotic.

3. Fromm, E.

4. Productive Love.

5. Self-Actualization.

6. Maslow, A. H.

۷. از این اصطلاح در برخی منابع به «خودشکوفایی» و «خوبستن‌سازی» تعبیر شده است (زینتی، ۱۳۷۹).

8. Frankl, V.

9. noogenic Neuroses.

10. Perls, F.

منبع بیرونی نمی‌گذارند. البته وی معتقد است اشخاص سالم، ضمن عدم واگذاری مسئولیت خویش به دیگران، مسئولیت هیچ‌کس دیگری را نمی‌پذیرند (شولتز، ۱۹۷۷، ترجمه گیتی خوشدل، ۱۳۸۸، ص ۱۹۳). این بدان معنی است که پرلز احساس مسئولیت نسبت به خود نه نسبت به دیگران را نشان دهنده سلامت شخصیت می‌داند. از طرف دیگر، افراد دارای مکان‌کنترل^۱ درونی معتقدند که می‌توانند آنچه را برایشان رخ می‌دهد کنترل کنند و تمایل دارند اعمالی انجام دهند که به این تصور جامه عمل ببوشاند، و مسئولیت نتایج عمل خود را بپذیرند (گنزلز^۲ و دیگران، ۱۹۷۶، ترجمه یوسف کریمی، ۱۳۸۶، ص ۲۲۵).

مسئولیت‌پذیری مانند سایر صفات شخصیتی در طول عمر انسان، دارای رشد و تحول است. لیکونا^۳ (۱۹۹۴)، به نقل از جان بزرگی، ۱۳۹۱، ص ۲۳) به ارائه رفتارهایی می‌پردازد که آن‌ها را پایه تحول اخلاقی می‌داند. یکی از این رفتارها، دادن مسئولیت‌های واقعی به کودکان است. رفعتیان (۱۳۸۵) معتقد است مسئولیت‌پذیری بخش مهمی از رشد شخصیت کودک است. معمولاً کودک از سن دو تا سه سالگی متوجه وجود دیگران می‌شود و می‌فهمد که به دیگران نیاز دارد و باید به آن‌ها و نیازهایشان اهمیت بدهد و به انتظاراتی که از او دارند پاسخ بدهد؛ این روند یک تصویر ایده‌آل از خود را در ذهن کودک ایجاد می‌کند که باعث رشد شخصیت او شده و حس مسئولیت‌پذیری را در او ایجاد می‌کند. از نظر وی برای مسئولیت‌پذیری باید هویت فرزند و این‌که «من کسی هستم» برای او مشخص شده و شکل گرفته باشد. در مرحله دوم نظام تحولی بوهلر^۴ (مرحله نوجوانی از ۱۵ تا ۲۵ سالگی) نوجوان متوجه می‌شود که زندگی او به خود او تعلق دارد. تجربه‌های گذشته خود را مورد تحلیل قرار می‌دهد و به نیازها و ظرفیت‌های آینده خود می‌اندیشد (منصور، ۱۳۸۵، ص ۵۲). در حقیقت، مسئولیت زندگی خود را خودش به عهده می‌گیرد و خود را مسئول تمام اشتباهات گذشته می‌داند و تلاش می‌کند آن را جبران کند. این مفهوم در خلال مراحل دوم، سوم و چهارم این نظام به چشم می‌خورد. در مرحله سوم نظام اریکسون^۵ (از ۳ تا ۶ سالگی) فرد برای وظایف سازنده و سازماندهی عمل برای یک فعالیت معین آماده می‌شود (همان، ص ۵۳). جدول

1. locus of control.
2. Getzels, Jacob W.
3. Lickona, T.
4. Buhler, Karl.
5. Erikson, Erik.

شل و هال^۱ فرایند اجتماعی شدن (۶ تا ۱۱ سالگی) و تعمیق و تعهد شخصی و اجتماعی (۴۰ تا ۶۰ سالگی) را بیان می‌دارد (همان، ص ۵۶). همچنین مرحله پنجم روان‌تحلیلی (نهفتگی و رکود- از ۷ سالگی تا بلوغ) را مرحله آمادگی برای مرحله تناسلی- که مرحله آماده شدن برای پذیرش زندگی اجتماعی و رعایت اصول اخلاقی است می‌داند (همان، ص ۹۲). از طرف دیگر در کودکی سوم، کودک با عدول از ضوابط اخلاقی خود، احساس گنهکاری می‌کند و این نشان‌دهنده این است که او مسئولیت کار خود را پذیرفته است (همان، ص ۱۸۶).

برونز^۲، نظریه‌پرداز مطرح در زمینه مسئولیت‌پذیری، عقیده بر این دارد که آمادگی و آموزش هر امری به کودک به شرط آنکه به زبان خود کودک گفته شود، مؤثر است؛ به عنوان مثال کودک ۱۵ ماهه علاقه دارد که خودش غذا بخورد؛ اما والدینش به دلایل مختلفی این اجازه را به کودک نمی‌دهند که از همین جا اعتماد به نفس را در او از بین می‌برند، در حالی که اعتماد به نفس در مسئولیت‌پذیری تأثیر به‌سزایی دارد (نیکروح متین، ۱۳۹۰).

آیات و روایات بسیاری در باب مسئولیت و مسئولیت‌پذیری وارد شده است که نشان‌دهنده اهمیت فوق‌العاده بالایی این موضوع است. در میان آیاتی که از مسئولیت، سخن به میان آورده‌اند می‌توان به «قیامت ۳۶، انبیا ۱، اسراء ۳۴ و ۳۶ و فرقان ۱۶، صافات ۲۴ و تحریم ۶» اشاره نمود. مثلاً در آیه ۶ سوره مبارکه تحریم، می‌فرماید: «ای کسانی که ایمان آورده‌اید خویش و اهلتان را از آتشی که هیزم آن مردم و سنگ‌ها هستند محافظت کنید»^۳، و در ضمن این آیه، از مسئولیت سنگین مؤمنین درباره اهلسان صحبت به میان می‌آورد؛ مسئولیت حفظ اهل، از آتش جهنم (هدایتی، ۱۳۹۶). همچنین در برخی روایات به مفهوم مسئولیت‌پذیری اشاره شده است. مانند: «فیض الاسلام، خطبه ۱۷۴، ص ۵۶۴».

با وجود آیات و روایات درباره مسئولیت‌پذیری، می‌توان امکان استخراج مفهوم و مؤلفه‌های آن را از متون اسلامی، اثبات نمود. این مسأله، در منابع دینی با واژه‌هایی مانند مسئولیت، وظیفه، تکلیف، تعهد و... بیان گردیده است (آذر مهر، ۱۳۸۹).

با توجه به اینکه نتایج پژوهش‌های انجام شده در زمینه مسئولیت‌پذیری، ناهماهنگی و تعارض دارند (و برخی از روان‌شناسان، مانند آلپورت، فروم و پرلز، آن را ویژگی شخصیت

1. Schell, R. E. & Hall, E.

2. Bruner, Jerome.

۳ «يَا أَيُّهَا الَّذِينَ آمَنُوا قُوا أَنْفُسَكُمْ وَ أَهْلِيكُمْ نَاراً وَقُودُهَا النَّاسُ وَ الْحَيَاةُ» (تحریم، ۶).

سالم می‌دانند، برخی مانند آپورت، آن را جزئی از وجدان بالغ می‌دانند و برخی دیگر مانند مزلو، آن را ویژگی خودشکوفایی) و از طرف دیگر با بررسی مقالات، کتب و پایان‌نامه‌ها، این نکته مشهود است که درباره مفهوم و مؤلفه‌های آن تحقیق کامل و جامعی انجام نگردیده و پژوهش‌های انجام شده، یا به تبیین دیدگاه روان‌شناسان در این زمینه پرداخته و از دیدگاه اسلام غافل بوده‌اند؛ مانند پودینه (۱۳۹۶) یا صرفاً به بررسی دیدگاه اسلام پرداخته و جنبه روان‌شناختی آن مغفول مانده است؛ مانند عامری (۱۳۹۵) و فتحی اصل (۱۳۹۶) که بدون توجه به وجوه روان‌شناختی مسئولیت‌پذیری، ویژگی‌های آن را از قرآن و روایات استخراج نموده‌اند. به همین دلیل ضروری به نظر می‌رسد که این تحقیق انجام گیرد.

مسئولیت، که در انگلیسی معادل «Responsibility» است (آکسفورد^۱، ۲۰۱۰، ص ۱۳۰۳؛ سامرز و گاسبی^۲، ۱۹۹۵، ص ۱۴۸۸ و ربر^۳، ۱۹۸۵، ص ۶۶۷)، در لغت، به معنای «قابل یا شایسته بازخواست بودن انسان» (سیاح، ۱۳۶۶، ج ۱، ص ۶۶۴)، «به گردن انسان، در عهده او، در ضمان و پابندانی او بودن» (دهخدا، ۱۳۹۰، ج ۲، ص ۲۷۱۴) و «عهده‌دار وظایف، اعمال و افعال شدن» (عمید، ۱۳۸۹، ص ۱۱۱۸) است و در اصطلاح به معنای «پاسخ‌گویی و پذیرفتن عواقب امور انسان در برابر وظایف و اعمالی که به عهده دارد» (خواص و دیگران، ۱۳۸۵، ص ۱۱۰)، «توجه به خواست‌ها و احساسات دیگران، افزون بر در نظرگرفتن خواست‌ها و احساسات خویش و انتخاب درست با تصمیم‌گیری مناسب در چارچوب هنجارهای اجتماعی و انتظارات معمول» (ابراهیمی، ۱۳۹۰، ص ۹)، «خوب انجام دادن تکالیف» (فلاحیان و همکاران، ۱۳۹۷، ص ۶) و «قابلیت پذیرش، پاسخ‌گویی و به عهده گرفتن کاری که از کسی درخواست می‌شود» (رفعتیان، ۱۳۸۵، ص ۱۲).

مفهوم مسئولیت‌پذیری در نظریه‌های مختلف روان‌شناسی دارای معنای متفاوتی است و هر روان‌شناس بر اساس دیدگاهی که از ماهیت انسان دارد به آن پرداخته است (احمدی آخورمه، ۱۳۹۲).

گلاسر در واقعیت‌درمانی، مسئولیت‌پذیری را «توانایی برآورده کردن نیازهای شخصی، در

1. Oxford.

2. Summers, D & Gadsby, A.

3. Reber, A. S.

صورتی که فرد، دیگران را از برآورده شدن نیازهایشان محروم نکند»، معرفی می‌کند. از دیدگاه او افرادی که زندان‌ها و بیمارستان‌های روانی و کلینیک‌ها را پر کرده‌اند افراد غیرمسئولند، رفتار آنها تلاشی ناقص، ناکافی و غیرواقعی برای برآوردن نیازهایشان است (گلاسر، ترجمه مرتضوی، ۱۳۸۰). همچنین وی در نظریه انتخاب، بر روی مسئولیت انتخاب کردن تمرکز می‌کند (کوری^۱)، ترجمه سید محمدی، ۱۳۸۷). او با اعتقاد به اینکه روانکاوی به مردم یاد نمی‌دهد که مسئولیت زندگی و انتخاب‌هایشان را برعهده بگیرند، بلکه با نگاه به گذشته دیگران را سرزنش می‌کند، واقعیت‌درمانی را به وجود آورد (شارف، ترجمه فیروزبخت، ۱۳۸۱). سالکوسکیس^۲ در نظریه شناختی خود به نقش کلیدی مسئولیت‌پذیری افراطی در اختلال وسواس اعتقاد داشت (رمضانی، ۱۳۹۱).

الیس در دیدگاه منطقی هیجانی^۳ خود یکی از اهداف درمان را ایجاد مسئولیت در فرد می‌داند و معتقد است که مردم تندرست، مشکلات خود را می‌توانند حل کنند. وی معتقد است برای اینکه فرد مسئولیت‌پذیر شود باید بر روی شناخت او کار کرد (پروچسکا و نورکراس^۴)، ترجمه سید محمدی، ۱۳۸۵). در گشتالت‌درمانی، مسئولیت‌پذیری، اتکا به توانایی خویش جهت انتخاب کردن است (شارف، ترجمه فیروزبخت، ۱۳۸۱).

در روان‌شناسی فردنگر^۵، آدلر^۶ با دیدگاهی اجتماعی به ماهیت انسان پرداخته و علاقه اجتماعی را با احساس همانندسازی و همدلی^۷ با دیگران برابر دانسته است؛ در دیدگاه او علاقه اجتماعی انسان‌ها نشانه سلامتی روان آنهاست. آدلر معتقد بود که ما باید بر سه تکلیف همگانی تسلط یابیم؛ برقراری روابط دوستی (تکلیف اجتماعی)، برقرارکردن صمیمیت (تکلیف عشق- ازدواج) و مشارکت داشتن در جامعه (تکلیف شغلی). پس از آن، دو تکلیف زندگی دیگر تفاهم داشتن با خود (خودپذیری) و پرورش بعد معنوی خودمان (از جمله ارزش‌ها، معنی، اهداف زندگی و رابطه با جهان) را به آن اضافه کردند. این تکالیف به

1. Curey, Gerald.

2. Salkovskis, Paul.

3. Logical-Emotional Perspective.

4. Prochaska & Norkross.

5. Individual psychology.

6. Adler, Alfred.

7. Sympathy.

قدری مهم‌اند که اختلال در هر یک از آن‌ها اغلب شاخص اختلال روانی است (کوری، ترجمه سیدمحمدی، ۱۳۸۷). وی روان‌نژندی را نتیجه محدودیت «من»^۱ در برابر حس مسئولیت بیان می‌کند.^۲

از نظر فروید^۳ انسان مسئول اعمال و رفتار خویش نیست، بلکه هرچیزی که ما انجام می‌دهیم یا می‌اندیشیم و حتی در رؤیا می‌بینیم، از پیش به وسیله نیروهای گریزناپذیر و نامرئی درون ما رقم خورده است (بشیری، غروی و فتوحی آشتیانی، ۱۳۸۸). در واقع، از نظر وی انسان هیچ مسئولیتی ندارد چه رسد به اینکه مسئولیتی را به عهده بگیرد. فروم (۲۰۰۴) معتقد است مسئولیت‌پذیری صرفاً وظیفه یا تکلیفی نیست که باید توسط یک فرد انجام بگیرد، بلکه برعکس، بیانگر نوعی احساس و حالت است که توسط خود فرد برانگیخته شده و حامل و دربردارنده پاسخ و واکنش فرد نسبت به نیازهای دیگران به صورت آشکار یا پنهان است.

روان‌شناسان انسان‌گرا معتقد بودند که «روان‌شناسی کامل باید مسائلی را شامل شود: آزادی و خلاقیت، انتخاب و مسئولیت، ارزش‌ها و تحقق» (رسنیک، وارموث و سرلین^۴، ۲۰۰۱، ص ۷۹).

مزلو مسئولیت‌پذیری و آزمودن شیوه‌های جدید را به جای چسبیدن به راه‌های راحت و امن برای رسیدن به خودشکوفایی لازم می‌داند (توباسیک و میلر^۵، ۱۹۹۱، به نقل از هژبریان و همکاران، ۱۳۹۳، ص ۲۲۳).

آلپورت، «مهارت و وظایف» را یکی از ویژگی‌های شخصیت سالم برمی‌شمرد، و در توضیح این ویژگی، اینطور بیان می‌دارد که حس تعهد به کار با احساس مسئولیت و تداوم مثبت زندگی، پیوند دارد (شولتز، ۱۹۷۷، ترجمه گیتی خوشدل، ۱۳۸۸، ص ۳۰).

افراد دارای مکان‌کنترل درونی معتقدند که می‌توانند آنچه را برایشان رخ می‌دهد کنترل کنند و تمایل دارند اعمالی انجام دهند که به این تصور جامه عمل بپوشاند و مسئولیت نتایج عمل خود را، چه خوب و چه بد، بپذیرند (گنزلز و دیگران، ۱۹۷۶، ترجمه یوسف

1. Id.

2. <https://fa.wikipedia.org>.

3. Freud, z.

4. Resnick, S., Warmoth, A., & Serlin, I. A.

5. Tobacyk & Miller, M.

کریمی، ۱۳۸۶، ص ۲۲۵).

روان‌شناسی انسان‌گرایانه معاصر یک «ترکیب هماهنگ» از سه هستی‌شناسی است:

۱. روان‌شناسی وجودی که بر آزادی، بازانندیشی تجربی (از جمله پدیدارشناسی) و مسئولیت تأکید دارد.

۲. روان‌شناسی فراشخصی که بر معنویت، تعالی و کنش اجتماعی تأکید دارد.

۳. روان‌شناسی ساختاری که بر فرهنگ، آگاهی سیاسی و معنای فردی تمرکز دارد (اشنایدر، پیرسون و بوگنتال^۱، ۲۰۱۵، ص ۱۸-۲۳).

روان‌شناسی وجودی بر آزادی، تأمل تجربی و مسئولیت تأکید دارد (همان، ص ۲۲). وجودگرایان، مسئولیت‌پذیری را متعلق بودن انتخاب‌ها به خودمان و برخورد صادقانه با آزادی می‌دانند. مطابق نظریه وجودگرایی، مسئولیت‌پذیری امری وجودی است که از طریق تعلیم و تربیت شکوفا می‌گردد. از این رو هر چه انسان آگاه‌تر باشد بیشتر احساس مسئولیت خواهد کرد و با تداوم آگاهی، انسان نیز همواره احساس مسئولیت می‌کند (بلاکهام^۲، ۲۰۱۲). در مرحله دوم از سطح دوم نظریه رشد اخلاقی کلبرگ^۳ (اخلاق متعارف^۴)، فرد مسئولیت‌پذیری را یاد می‌گیرد (اسلات^۵، ۲۰۱۰، ص ۱۲۹-۱۳۱، به نقل از سبحانی نژاد و آب‌نیکی، ۱۳۹۱، ص ۶۵).

دیوی^۶ معتقد بود سه نگرش لازم برای عمل بازتابنده (تفکر انتقادی) وجود دارد: ذهنیت باز^۷، مسئولیت‌پذیری و صمیمیت (دیوی، ۱۹۳۳، ص ۳۰، ۳۱ و ۳۲).

سرتو (۱۹۸۹، به نقل از فیاض ۱۳۹۵، ص ۸) مسئولیت‌پذیری را به «یک الزام و تعهد درونی از سوی فرد برای انجام مطلوب همه فعالیت‌هایی که برعهده او گذاشته شده است» تعریف می‌کند.

در مرحله دوم نظام تحولی بوهرلر (مرحله نوجوانی از ۱۵ تا ۲۵ سالگی) نوجوان متوجه می‌شود که زندگی او به خود او تعلق دارد. تجربه‌های گذشته خود را مورد تحلیل قرار می‌دهد

1. Schneider, Kirk. J., Pierson, J. Fraser., and Bugental, James, F. T.

2. Blackham, H. J.

3. Kohlberg, Lawrence.

4. Conventional Morality.

5. Slote.

6. Dewey, J.

7. Open-mindedne.

و به نیازها و ظرفیت‌های آینده خود می‌اندیشد (منصور، ۱۳۸۵، ص ۵۲). درحقیقت، مسئولیت زندگی خود را خودش به عهده می‌گیرد و خود را مسئول تمام اشتباهات گذشته می‌داند و تلاش می‌کند آن را جبران کند. این مفهوم در خلال مراحل دوم، سوم و چهارم این نظام به چشم می‌خورد.

در نظام اریکسون، در کودکی سوم، کودک با عدول از ضوابط اخلاقی خود، احساس گناهکاری می‌کند و این نشان دهنده این است که او مسئولیت کار خود را پذیرفته است (همان، ص ۱۸۶).

مکتب معنادرمانی^۱، انسان بودن را به معنای مسئول بودن می‌داند. مسئول پاسخ‌گویی و پاسخ‌گو بودن به وضعیت‌های زندگی و پاسخ‌گویی به چگونگی تفسیر زندگی، یعنی تفسیری در راستای خداپرستی یا بی‌خدایی (فرانکل، ۲۰۰۲، ترجمه احمد صبوری و عباس شمیم، ص ۱۱۳). از نظر فرانکل، معنادرمانی، آموزش مسئولیت‌هاست (فرانکل، ۱۹۴۶، ترجمه فرخ سیف بهزاد، ۱۳۷۲، ص ۳۱). البته وی، پیش از هر چیز، انسان را نسبت به وجدان خویش مسئول می‌داند (همان، ص ۳۹).

در اینجا این سؤال مطرح است که از دیدگاه اسلام و روان‌شناسی، مسئولیت‌پذیری دارای چه مفهوم و مؤلفه‌هایی است؛ مؤلفه‌هایی که هم جنبه روان‌شناختی دارند و هم در منابع اسلامی، به عنوان جزئی از ساختار مفهومی مسئولیت‌پذیری هستند.

روش پژوهش

روش پژوهش حاضر به لحاظ هدف، بنیادی^۲ و از لحاظ روش، کتابخانه‌ای^۳ است که در آن، تقریباً تمام تلاش محقق در کتابخانه‌ها صورت می‌پذیرد (حافظ نیا، ۱۳۹۵، ص ۱۹۶) و بر حسب نحوه گردآوری داده‌ها، تحلیل محتوای کیفی در متون دینی با رویکرد تفسیری است. در این روش آموزه‌های مرتبط با مسئولیت‌پذیری از منابع اسلامی گردآوری، دسته‌بندی و به صورت منطقی، اجتهادی و تحلیلی بررسی می‌شود. در این روش بر قرابت معنایی تکیه می‌شود؛ یعنی مفاهیمی که از نظر معنا و مفهوم قرابت دارند، تحت عنوان یک مؤلفه قرار داده می‌شود. برای تبیین اینکه یک گزاره

1. Logo therapy.

2. Basic (Pure).

3. desk research.

دینی، می‌تواند مفهوم و مؤلفه مسئولیت‌پذیری را برساند یا خیر، از استدلال منطقی و دلالت‌های صریح، ضمنی و التزامی آیات، روایات و عبارات دانشمندان استفاده می‌شود. و برای تعیین اینکه مؤلفه استنباط شده، مؤلفه مسئولیت‌پذیری هست یا خیر از نظر کارشناسان بهره جستیم.

روش گردآوری اطلاعات در این پژوهش، کتابخانه‌ای است. در این نوع مطالعه، حوزه کار پژوهشگر منابع کتابخانه، اسناد و مدارک (منابع چاپ شده) و نیز وبگاه‌ها و بانک‌های اطلاعاتی است (پورشافی، ۱۳۹۳، ص ۲۰۶). برای به دست آوردن این اطلاعات، می‌بایست از ابزاری بهره جست، که در این پژوهش از فیش‌ها و نرم‌افزار جامع الاحادیث نور استفاده شد.

البته در پژوهش، چگونگی تأمین روایی (اعتبار) و پایایی (اعتماد) ابزار گردآوری اطلاعات مهم است. موضوع روایی و پایایی آن است که ابزار (وسیله) جمع‌آوری اطلاعات در پژوهش، باید از دقت، اعتبار و نیز اعتماد لازم برخوردار باشد. روایی باید با توجه به نظر خبرگان و کارشناسان تأمین شود و پایایی، وابسته به نمونه است و باید روی نمونه اجرا شود تا بتوان ضرایب مربوطه را استخراج کرد (همان، ص ۲۰۸). برای این کار، پس از به دست آوردن مؤلفه‌ها، و ارائه آن‌ها به کارشناسان، نسبت روایی محتوا براساس فرمول زیر محاسبه می‌شود:

$$\frac{n_E - N/2}{N/2} = CVR$$

در این رابطه، n_E تعداد کارشناسانی است که گزینه «ضروری» را برای مؤلفه‌ای علامت زده‌اند و N تعداد کل متخصصان است (حاجی زاده و اصغری، ۱۳۹۰ و محمدبیگی، محمدصالحی و علی‌گل، ۱۳۹۳، ص ۱۱۶۲).

پس از محاسبه CVR و CVI، هرکدام از مؤلفه‌ها که امتیاز لازم را به دست آورد به عنوان مؤلفه مسئولیت‌پذیری شناخته می‌شود. جدول ۱ نشان دهنده میزان امتیاز لازم برای تأیید مؤلفه است.

جدول ۱- حداقل مقادیر CVR جهت مناسب بودن روایی محتوا (اقتباس از محمدبیگی،

محمد صالحی و علی گل، ۱۳۹۳، ص ۱۱۶۲

تعداد ارزیابان	حداقل مقدار نسبت روایی محتوی
۵	۰/۹۹
۶	۰/۹۹
۷	۰/۹۹
۸	۰/۷۵
۹	۰/۷۸
۱۰	۰/۶۲
۱۵	۰/۴۹
۲۰	۰/۴۲
۲۵	۰/۳۷
۳۰	۰/۳۳
۳۵	۰/۳۱
۴۰	۰/۲۹

جامعه این پژوهش شامل آیات و روایاتی است که واژه «سؤال»، مشتقات و مترادف‌های آن است و نمونه آن، عبارت است از آیات و روایاتی که بیانگر مسئولیت‌پذیری یا مؤلفه‌های آن هستند. برای انتخاب نمونه، روش‌های مختلفی وجود دارد؛ اما در این پژوهش از روش نمونه‌گیری هدفمند استفاده شد. در این روش نمونه‌گیری، بخشی از جامعه، براساس قضاوت و نظر کارشناسی خود پژوهنده یا تأیید افراد صائب، نمونه انتخاب می‌شود. این نمونه به گونه‌ای انتخاب می‌شود که تا حد امکان ویژگی‌های جامعه واقعی را داشته باشد. پس پژوهش‌گر، با توجه به آشنایی قبلی با جامعه برای رسیدن به هدف خود (یعنی درک عمیق پدیده مورد نظر)، به صورت قضاوتی افرادی را انتخاب می‌کند که اطلاعات و درک آن‌ها در زمینه مورد بررسی بسیار زیاد و عمیق است (سید عباس زاده، ۱۳۸۹، ص ۲۵۵). بر همین اساس، به آیات و روایات مراجعه شد و آنهایی انتخاب شد که شامل واژگانی بودند که در حوزه معنایی مسئولیت‌پذیری بودند و قابلیت تبیین‌کنندگی برای مفهوم و مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری را داشتند؛ لذا ۱۵۱۹۹ آیه و روایت - به‌عنوان جامعه - استخراج شد و تعدادی از این آیات و روایات، که مفهوم مسئولیت و مسئولیت‌پذیری از آن قابل برداشت بود، به‌عنوان نمونه هدفمند انتخاب شد.

یافته‌ها

در مرحله نخست، برای به دست آوردن تمام آیات و روایاتی که شامل مفهوم «مسئولیت» و «مسئولیت‌پذیری»، با مراجعه به لغت‌نامه‌ها و معاجم لغوی، واژه «سؤال» و «مسئولیت» و مترادف‌ها و معادل‌های آنها پیدا شد. بعد از یافتن واژه مورد نظر، مترادف‌ها و معادل‌های آن از کتب لغت - با مراجعه به قرآن و منابع روایی - آیات و روایاتی را که این لغات در آنها وجود دارد پیدا شد.

جدول ۲- توزیع فراوانی واژگان در آیات و روایات

ریشه	واژه	فراوانی	
		آیات	روایات
سأل	سؤال	۱	۱۶۲۴
	مسئول و مسوول	۵	۶۴۲
	مسئولية و مسوولية	۰	۰
	مسئولیت و مسوولیت	۰	۰
ضمن	ضمن	۰	۱۰۵۸
	ضمنان	۰	۷۱۳
	ضمانت و ضمانة	۰	۳
	مضمون	۰	۱۸۸
	ضامن	۰	۱۱۱۰
وظف	وظف و موظف	۰	۵۸
	وظیفه	۰	۱۶
کلف	کلف، یکلف، تکلف، نکلف، مکلف، مکلفین و متکلفین	۸	۱۴۶۰
	تکلیف	۰	۱۱۵
عهد	عهد، تعهد، متعهد و عهدة	۳۳	۷۲۴۶
	عاهد، عاهدت، عاهدتم، عاهدوا، تعاهد، يعاهد و معاهدة	۱۱	۹۴۱
جمع		۵۸	۱۵۱۹۹

شایان ذکر است که محقق در فرآیند جست و جو، به آیات و روایاتی برخورد نمود که در عین حالی که حاوی این واژه‌ها نبودند، اما امکان استنباط مفهوم مسئولیت پذیری و مؤلفه‌های آن از آنها وجود داشت؛ لذا برای کامل تر شدن کار، آن‌ها را نیز به عنوان یافته‌ها آورده است. بعد از جست و جو در منابع و یافتن آیات و روایات مربوط، به ارائه تعریف جامعی از مسئولیت پذیری و استخراج مؤلفه‌های آن پرداخته شد. برای استخراج و استنباط مؤلفه‌ها از این منابع، با بررسی نقاط مشترک و عناصر معنایی آیات و روایات، از هر چند آیه یا روایت، حاوی مضمون مشترک، یک مؤلفه استنباط شد. در واقع، پژوهشگر با استفاده از روش تحلیل محتوای کیفی، ابتدا کدگذاری باز و بعد از آن، مقوله بندی کرده و به کدهای محوری (مؤلفه‌ها) رسید (جدول ۳).

جدول ۳- مستندات مؤلفه‌ها از آیات و روایات

ردیف	مؤلفه	نمونه آیات	نمونه روایات
۱	مراقبت	یا ایها الذین آمنوا انفسکم و اهلیکم تاراً (تحریم، ۶)	فانتبه ایها الإنسان لنفسک و اعلم أنك مسئول عن القلیل و الكثير و النقییر و القطمیر و الفتیل و الذرة و الحرف و... (أعلام الدین فی صفات المؤمنین، کلام للمؤلف فی محاسبة النفس، ص ۲۴۰)
۲	تکلیف محور بودن	قُلْ ما أسئلكم علیه من أجرٍ و ما أنا من المتکلفین (ص، ۳۸)	عن ابي جميلة المفضل بن صالح عن بعض أصحابه قال: خطب رسول الله ... فقال: يا أيها الناس... إني لأظنني أوشك أن أدعى فأجيب، وإني مسئول و إنکم مسئولون، فهل بلغتکم فماذا أنتم قائلون قالوا: نشهد بأنک قد بلغت و نصحت و جاهدت، فجزاک الله عنا خيراً (تفسير العیاشی، ج ۱، ص ۴)
۳	اتقان در عمل		كَتَبَ إِلَيْهِ بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ*... أَمَا بَعْدَ قَائِي قَدْ وَأَنْبَيْتَكَ مَا كُنْتَ تَلِيهِ... وَلَا تَتَجَاوَزْ مَا قَدِمْتُ بِهِ إِلَيْكَ وَلَا تَدْعُ مِنْهُ شَيْئاً وَلَا تَبْتَدِعْ فِيهِ أَمراً... (إرشاد القلوب، ج ۲، ص ۳۲۱).
۴	وفای به مسئولیت	وَلَقَدْ كَانُوا عَاهَدُوا اللَّهَ مِنْ قَبْلُ لَا يُولُونَ الدُّبَارَ وَكَانَ عَهْدُ اللَّهِ مَسْئُولاً (احزاب، ۱۵)	...أَوْجَبْنَا عَلَى أَنْفُسِنَا الْوَفَاءَ بِمَا اشْتَرَطْنَا مِنْ غَيْرِ اسْتِثْنَاءٍ بَشِيٍّ يَنْقُضُهُ فِي سِرٍّ وَلَا عَلَانِيَةٍ وَ الْمُؤْمِنُونَ عِنْدَ شُرُوطِهِمْ وَ الْعَهْدِ قَرْضٌ مَسْئُولٌ ... (عیون أخبار الرضا، ج ۲، ص ۱۳۸).

۵	پاسخگو بودن	عَنْ أَبِي عَبْدِ اللَّهِ <small>رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُ</small> قَالَ: قَالَ الْخَضِرُ لِمُوسَى ع يَا مُوسَى إِنَّ أَسْلَحَ يَوْمِيكَ الَّذِي هُوَ أَمَامَكَ فَانظُرْ أَيُّ يَوْمٍ هُوَ وَ أَعِدْ لَهُ الْجَوَابَ - فَإِنَّكَ مَوْقُوفٌ وَ مَسْئُولٌ (الكافي (ط- الإسلامية)، ج ۲، ص ۴۵۹).
۶	دغدغه مندی	كُنْ مَشْغُولًا بِمَا أَنْتَ عَنْهُ مَسْئُولٌ (عيون الحكم و المواعظ (لليثي)، الفصل السادس، ص ۳۹۱).
۷	مجاهدت و عدم سستی	قد نبه عليه السلام أن للوالى مسئولية عند الله و مسئولية عند الناس، و لا بد له من الاجتهاد فى الخروج عن كلتا المسئوليتين حتى يعذره الله و يعذره خلق الله... (منهاج البراعة فى شرح نهج البلاغة (خوئی)، ج ۲۰، ص ۳۲۱).
۸	عذر نیاوردن	امیرالمؤمنین به مالک اشتر: .. و بپرهیز از افزون طلبی در آنچه مردم در آن برابرند و اظهار بی‌خبری از آنچه تو مسئول آن هستی و برای دیگران آشکار است؛ که تو به کار دیگران مؤاخذه می‌شوی... (منابع فقه شیعه، ج ۲۲، باب ۴۱، ص ۶۶۱).
۹	هشیاری نسبت به مسئولیت	ولا تقف ما ليس لك به علم إن السمع والبصر والفؤاد كل أولئك كان عنه مسئولاً (اسرا، ۳۶)
۱۰	پایداری در مسئولیت	إِيَّاكَ وَ الْوُقُوفَ عَمَّا عَرَفْتَهُ فَإِنَّ كُلَّ نَاطِلٍ مَسْئُولٌ عَنْ عَمَلِهِ وَ قَوْلِهِ وَ إِزَادَتِهِ (عيون الحكم و المواعظ (لليثي)، الفصل الخامس، ص ۹۵).
		قال رسول الله: ... يا ابن مسعود دع نعيم الدنيا و أكلها و حلاوتها، و حارها و باردها، و لينها و طيبها، و ألزم نفسك الصبر عنها، فإنك مسئول عن هذا كله، قال الله تعالى ثُمَّ لِنَسْتَلَنَّ يَوْمَئِذٍ عَنِ النَّعِيمِ (الوافية، ج ۲۶، ص ۲۱۵).

بعد از استنباط مؤلفه‌ها از منابع دینی؛ برای سنجش فهم آیات و روایات و صحت و دقت مؤلفه‌های استنباط شده، ابتدا مؤلفه‌ها را به کارشناسان مربوطه - که در هر دو ساحت روان‌شناسی و دین، تخصص داشتن - ارائه و سپس به محاسبه میزان روایی محتوا پرداخته شد ($CVR < 0.49$ و $CVI < 0.78$). نتیجه CVI و CVR در جدول ۴ ارائه گردیده است.

1. Content Validity Ratio (CVR).
2. Content Validity Index (CVI).

جدول ۴- میزان CVI و CVR به دست آمده برای هر مؤلفه

ردیف	مؤلفه ها	CVI	CVR
۱	مراقبت	۰/۹۴	۰/۸۸۸
۲	تکلیف محور بودن	٪۱۰۰	۰/۷۷۷
۳	انتقان در عمل	۰/۹۴	۰/۷۷۷
۴	وفای به مسئولیت	۰/۹۴	۰/۵۵۵
۵	پاسخگو بودن	۰/۹۴	۰/۸۸۸
۶	دغدغه مندی	٪۱۰۰	۰/۶۷
۷	مجاهدت و عدم سستی	۰/۹۴	۰/۷۷۷
۸	عذر نیابردن	۰/۹۴	۰/۶۴۷
۹	هشیاری نسبت به مسئولیت	۰/۸۸۸	۰/۶۶۶
۱۰	پایداری نسبت به مسئولیت	۰/۸۸۸	۰/۵۵۵
میانگین (n=۱۰)		۰/۹۴	۰/۷۲

همانطور که ملاحظه می شود در این جدول نتایج مربوط به محاسبه CVI و CVR هرکدام از مؤلفه ها آورده شده است. با توجه به اینکه حداقل CVI برای هر مؤلفه ۰/۷۸ و میزان CVR برای هر مؤلفه می بایست از ۰/۴۹ بیشتر باشد (برای ۲۰ نفر کارشناس)؛ این مؤلفه ها از میان ۱۲ مؤلفه ارائه شده به کارشناسان، تأیید شدند.

بحث و نتیجه گیری

هدف عمده پژوهش حاضر، استخراج مؤلفه های مسئولیت پذیری و ارائه تعریف مفهومی برای این مفهوم، منابع اسلامی است.

برای این کار، در وهله نخست، پژوهشگر به دنبال ارائه تعریفی جامع از مفهوم مسئولیت پذیری، از منابع اسلامی است. تعریف به دست آمده، عبارت است از: «حالتی روانی در فرد، که فرد دارای آن حالت، آگاهانه مسئولیت خود را پذیرفته، نسبت به آن دغدغه ذهنی دارد و وفادار است، صرفاً بخاطر مکلف بودن به مسئولیت خویش عمل می کند، مسئولیت خود را به صورت کامل و صحیح انجام می دهد، در انجام مسئولیت خود عذر

و بهانه نمی‌آورد، پاسخ‌گوی عواقب آن است، تمام تلاش خود را در جهت انجام آن صرف می‌کند و در انجام آن صبور و پایدار است». این نوع تعریف، تعریف به مؤلفه‌هاست. برخی مانند رفتیان (۱۳۸۵، ص ۱۲)، خواص و دیگران (۱۳۸۵، ص ۱۱۰)، ابراهیمی (۱۳۹۰، ص ۹) و سلحشور (۱۳۹۴، ص ۹) نیز آن را به همین شیوه تعریف کرده‌اند؛ اما تفاوت این تعاریف در مؤلفه‌های به کار رفته در آن است.

این در حالی است که برخی تعریف به مؤلفه نکرده‌اند؛ مانند سرتو (۱۹۸۹)، به نقل از فیاض (۱۳۹۵، ص ۸)، مرگلر (۲۰۰۷، ص ۷۱ و ۲۰۰۷، ص ۶۶)، گاف^۲ (۱۹۶۸)، به نقل از مارنات، (۱۹۵۱)، ترجمه حسن پاشا شریفی و محمدرضا نیکخو، (۱۳۷۴)، عامری (۱۳۹۵، ص ۱۸).

در مرحله بعد، ضمن تبیین مؤلفه‌های به دست آمده از منابع اسلامی، از نظر روان‌شناسی نیز بررسی شد. برای این کار، ابتدا براساس روش معمول در روان‌شناسی، مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری - به دست آمده بر اساس نظرسنجی از کارشناسان - به سه دسته مؤلفه‌های شناختی (هشیاری نسبت به مسئولیت)، عاطفی (پایداری در مسئولیت و دغدغه‌مندی) و رفتاری (مراقبت، پاسخ‌گو بودن، وفای به مسئولیت، اتقان در عمل، مجاهدت و عدم سستی، تکلیف‌محور بودن و عذر نیاوردن) تقسیم گردید.

الف- هشیاری نسبت به مسئولیت

هشیاری در لغت به معنای «آگاهی» است^۳ و در اصطلاح دینی، هشیاری نسبت به مسئولیت، یعنی پذیرفتن مسئولیت خویش به طور آگاهانه؛ نه از روی جهل و نه به صورت اجباری.

هشیاری در انگلیسی معادل واژه «Awareness» است و به معنای «آشنایی کامل به تکالیف و وظیفه» است.^۴ این اصطلاح در روان‌شناسی به معنای «ادراک یا دانش از چیزی و گزارش دهی دقیق از چیزی که درک شده یا شناخته شده است» می‌باشد (واندن بوس^۵، ۲۰۱۵، ص ۱۰۱).

مطابق نظریه وجودگرایان، مسئولیت‌پذیری امری وجودی است که از طریق تعلیم و تربیت

1. Mergler, Amanda G.

2. Gauff.

3. <https://dictionary.abadis.ir>.

4. <https://dictionary.abadis.ir>.

5. VandenBos, Gary R.

شکوفای می‌گردد. از این رو هر چه انسان آگاه‌تر باشد بیشتر احساس مسئولیت خواهد کرد و با تداوم آگاهی، انسان نیز همواره احساس مسئولیت می‌کند (آلوک، کوئین و ویلسون، ۲۰۱۶). البته چالمرز^۲ میان آگاهی و هشیاری تفاوت گذاشته و این‌گونه بیان می‌گوید: آگاهی، قرین و همبسته روان‌شناختی هشیاری است (کرک، ۲۰۰۷، ص ۷۰).

ب- دغدغه‌مندی

دغدغه‌مندی یعنی اینکه تمام دغدغه ذهنی فرد، انجام مسئولیت بصورت کامل و صحیح است. ذهن او همیشه مشغول تفکر درباره کیفیت انجام مسئولیت و فراغت از بار سنگین آن است.

دغدغه‌مندی در انگلیسی معادل Concern است (فیروزبخت، ۱۳۸۹، ص ۳۲۴). مزلو، چاهن^۳ و انجمن کانادایی بهداشت روان^۴، داشتن دغدغه بهروزی همه آدمیان یا احساس مسئولیت نسبت به دیگران را بسیار مهم دانسته‌اند (سبحانی نیا، ۱۳۸۸). به نظر می‌رسد مؤلفه «احساس تعهد» در پژوهش کردلو، کاویان فر و بهرامی (۱۳۹۵) و پرسشنامه ۴۲ سؤالی کالیفرنیا (۱۹۸۷) بیانگر این مؤلفه باشد.

ج- پایداری در مسئولیت

پایداری در مسئولیت است عبارت است از اینکه فرد مسئولیت‌پذیر «در انجام مسئولیت خود، صبور و پایدار است و مشکلات و سختی‌ها او را از انجام مسئولیت خویش باز نمی‌دارند». پایداری در انگلیسی معادل واژه‌های «permanency» و «persistence» است (فیروزبخت، ۱۳۸۹، ص ۱۵۸). واندن بوس این واژه را این‌گونه تعریف نموده است: «۱. تداوم یا تکرار یک رفتار، فرآیند یا فعالیت خاص با وجود قطع محرک شروع‌کننده، ۲. کیفیت یا وضعیت حفظ یک دوره عمل یا نگه‌داشتن کار و اتمام آن با وجود موانع (مانند مخالفت یا دلسردی) یا تلاش درگیر آن» (۲۰۱۵، ص ۱۵۸).

-
1. Aulak, D. S., Quinn, B., & Wilson, N.
  2. Chalmers, David J.
  3. Chauhan, S. S.
  4. Canadian Mental Health Association

کالمن^۱، کاسدورپ^۲ و ولاین^۳ در یک مطالعه تجربی، تأثیر احساس مسئولیت بر پایداری را در یک کار جسمی دردناک بررسی کردند. نتایج نشان داد که خلق و خوی و احساس مسئولیت به طور مستقل بر پایداری و وظیفه تأثیر می‌گذارد (کالمن، کاسدورپ و ولاین، ۲۰۱۳). مید^۴ پایداری در کوشش و انجام وظیفه را از صفات بارز فرد مسولیت‌پذیر می‌داند (به نقل از حسینی قمی، ۱۳۹۱، ص ۱۷).

د- مراقبت

مراقبت در لغت به معنای «مواظبت، نگهبانی کردن» است.^۵ مراقبت به معنی حفظ خویش و افراد و اشیای مرتبط به خویش، از ضررهای مادی و معنوی است. در واقع، مسئولیت‌پذیری بدون مراقبت، معنا و مفهومی ندارد.

واژه مراقبت در انگلیسی معادل «Care» است (فیروزبخت، ۱۳۸۹، ص ۵۹۷). این واژه این‌گونه تعریف شده است: «تأمین آنچه برای سلامتی، رفاه، نگهداری و محافظت از شخصی یا چیزی ضروری است».^۶ این مؤلفه در نهج‌البلاغه به عنوان مؤلفه مسئولیت‌پذیری اجتماعی مطرح گردیده است (عباسی، ۱۳۹۳). یکی از مفاهیم روان‌شناختی مرتبط با این مؤلفه، مفهوم خودمراقبتی^۷ است. خودمراقبتی یعنی مراقبت از خود، یعنی اینکه ما برای حفظ سلامت و شادابی خود، کارهای روزمره کوچکی انجام دهیم تا زندگی بهتر و سالم‌تری داشته باشیم.^۸ مراقبت از خود، گاهی اوقات می‌تواند با اصطلاحاتی مانند به میل خود رفتار کردن یا خودخواهی، اشتباه گرفته شود؛ اما هیچ‌کدام از این‌ها نیست، بلکه یک کار روزانه، حساب شده و از پیش اندیشیده و فرایند توجه به ذهن، بدن و روح است (لی^۹، ۱۳۹۶). پرسشنامه مسئولیت‌پذیری اجتماعی تغییر یافته توسط لی، رایت، روکاوینا و پیکرینگ (۲۰۰۸) نیز این مؤلفه را به عنوان مؤلفه مسئولیت اجتماعی بیان کرده است.

1. Ceulemans, Ken.

2. Karsdorp, Petra A.

3. Vlaeyen, Johan W.S.

4. Mead, Margaret.

5. <https://dictionary.abadis.ir>.

6. <https://translate.google.com>.

7. Self-Care.

8. <https://mehcom.com>.

9. Li, Kristian.

ه- تکلیف محور بودن

فرد مسئولیت پذیر به خاطر داشتن مسئولیت و مکلف بودن، به مسئولیت خویش عمل می‌کند نه به خاطر دلایل دیگر مثل پاداش، درآمد، رودربایستی و...؛ و از طرفی هر جا که تکلیفی احساس کرد اقدام می‌کند.

تکلیف محور بودن در روان‌شناسی معادل واژه «task orientation» است، به معنای تکلیف‌گرایی است (فیروزبخت، ۱۳۸۹، ص ۶۵۱). واندن بوس (۲۰۱۵، ص ۱۰۶۷) آن را این‌گونه تعریف کرده است: «تمرکز انگیزشی بر تسلط بر یک کار».

این مؤلفه در پژوهش اسدی جعفری (۱۳۹۷) با عنوان تعهد درونی و در پرسشنامه ۴۲ سؤالی کالیفرنیا (۱۹۸۷) با عنوان رفتار مبتنی بر نظم و مقررات و منطبق بر احساس مسئولیت ذکر شده است.

و- اتقان در عمل

اتقان در عمل بدین معنی است که شخص در انجام مسئولیت خویش محکم‌کاری کند و کار را با کیفیت و به طور کامل و صحیح، انجام دهد نه به طور ناقص، با خطا و بی‌کیفیت. کتب لغت می‌نویسند: «أتقن الأمر: أحكمه» (فیروزآبادی، ۱۴۲۸ق، ص ۱۵۸) و «أتقن الشیء أحكمته» (ابن فارس، ۱۴۲۹ق، ص ۱۵۶)؛ یعنی وقتی می‌گوییم فلان شخص، فلان کار را اتقان کرد (و به صورت متقن انجام داد)، آن را محکم‌کاری کرده است. در واقع، اتقان امر به معنای احکام آن است به صورتی که نهایت صحت و کمال را داشته باشد.

در روان‌شناسی در مقابل آن، دو معادل «accuracy» به معنای «صحت» (فیروزبخت، ۱۳۸۹، ص ۴۴۷) و «consolidation» به معنای «استحکام» (همان، ص ۷۳) وجود دارد. تعریف روان‌شناختی آن عبارت است از: «صحت یا آزادی از خطا» (واندن بوس، ۲۰۱۵، ص ۹). با توجه به بررسی‌های انجام شده، این مؤلفه در هیچ پژوهشی عنوان نشده است.

ز- پاسخ‌گو بودن

با توجه به منابع اسلامی، پاسخ‌گویی یعنی فرد در قبال مسئولیتی که دارد و نیز در صورت بروز خطا و به نتیجه نرسیدن آن، قادر به پاسخ‌گویی است و از پذیرفتن عواقب آن ابایی ندارد. پاسخ‌گو بودن در لغت معادل واژه «responsiveness» است. این واژه در دیکشنری APA این‌طور تعریف شده است: «فرآیندی که شرکای تعامل در آن به نیازها، خواسته‌ها و شرایط

یکدیگر کمک می‌کنند و به طور پشتیبانانه پاسخ می‌دهند و از این طریق بهزیستی یکدیگر را ارتقا می‌بخشند» (واندن بوس، ۲۰۱۵، ص ۹۱۳).

اهمیت این مؤلفه به حدی است که سبحانی‌نیا (۱۳۸۸) مسئولیت را مترادف با آن دانسته است. از نظر پول^۱ پاسخ‌گویی یعنی شخص برای رفتار خویش در برابر کسانی که حق قضاوت در خصوص رفتار او را دارند پاسخ‌گو است (پول، ۱۹۹۱). کات و ماری (۲۰۰۰) اعتقاد دارد که پاسخ‌گویی باید به عنوان ملاکی جهت اندازه‌گیری عملکرد، گزارش‌دهی و ارزیابی در سازمان‌های دولتی و غیرانتفاعی مورد استفاده قرار گیرد. متوسلی (۱۳۷۳) پاسخ‌گویی را عکس‌العمل به موقع نشان دادن نسبت به تغییرات در منافع و ارجحیت‌ها طی زمان می‌داند. پاسخ‌گویی یکی از راه‌های ایجاد اعتماد عمومی است (الوانی و دانایی فرد، ۱۳۸۰). پاسخ‌گویی نیروی پیش‌برنده‌ای است که بر بازیگران کلیدی فشار وارد می‌آورد تا در قبال عملکرد خود، مسئول باشند و از عملکرد خوب خدمات عمومی اطمینان حاصل کند (ترنر و هیوم^۲، ترجمه عباس منوریان، ۱۳۷۹) و در نهایت پاسخ‌گویی یکی از عوامل مردمی کردن نظام اداری می‌باشد (مصطفایی، ۱۳۸۲، ص ۸).

در اسلام و روان‌شناسی به نقش و مسئولیتی که انسان در قبال کارهای خود دارد توجه شده است. این نگرش به اعمال سبب می‌شود که در موقع لزوم و نیاز به اصلاح عملکردها، تنها خود را مسئول دانسته و کارها و وظایف خود را به عهده دیگران نیانداخته و خود برای اصلاح رفتار خویش تلاش کند (جعفری، ۱۳۹۵، ص ۱۱۵).

گلاسر (۱۳۹۰)، به نقل از صاحبی، زالی زاده و زالی زاده، ۱۳۹۴، ص ۱۱۷) به عنوانی روان‌شناسی وجودگرا، پذیرفتن پیامدهای رفتار خود را یکی از مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری می‌داند. به اعتقاد برخی از پژوهشگران، پاسخ‌گویی عنصر اصلی مسئولیت‌پذیری است. ایشان پاسخ‌گویی را به «اصالت دادن به حقوق دیگران» معنا کرده‌اند (درویش و رمضانیان فهندری، ۱۳۹۷، ص ۵). همچنین از نظر وی اصطلاح پاسخ‌گویی اشاره بر مسئولیت‌ها، نتایج و پیامدهای خاص آن دارد (همان، ص ۶).

حبیبی، وظیفه دوست و جعفری (۱۳۹۵) از این مؤلفه به عنوان مؤلفه مسئولیت‌پذیری اجتماعی نام برده است.

1. Paul, s.

2. Turner, Mark and Hume, David.

ح- مجاهدت و عدم سستی

اجتهاد در لغت به معنی «بَدَلُ الوُسْع» است؛ یعنی «در حد توان تلاش کردن و تمام وسع و توان را مصروف داشتن» (جوهری، ۱۴۲۹ق، ص ۱۹۴ و فیروزآبادی، ۱۴۲۸ق، ص ۲۴۳). این واژه در روان‌شناسی معادل «effort» و به معنی «تلاش‌های هدفمند و برنامه‌ریزی شده جهت دستیابی به یک هدف خاص» (واندن بوس، ۲۰۱۵، ص ۱۰۷۱) است. گاف در پرسشنامه مسئولیت‌پذیری خود، از آن به عنوان یک مؤلفه استفاده کرده است (مارنات، ۱۹۵۱، ترجمه حسن پاشا شریفی و محمدرضا نیکخو، ۱۳۷۴). همچنین برهانی نژاد (۱۳۹۵) و پرسشنامه ۴۲ سؤالی کالیفرنیا (۱۹۸۷) در پژوهش خود، از سخت‌کوشی به عنوان مؤلفه مسئولیت‌پذیری یاد کرده‌اند.

ط- عذر نیاوردن

عذر نیاوردن بدین معنی است که فرد با عذر و بهانه‌های مختلف از زیر بار مسئولیت شانه خالی نمی‌کند و برای نپذیرفتن مسئولیت، عذرتراشی نمی‌کند. عذر نیاوردن در انگلیسی معادل واژه «not excuse»، به معنی «عدم وجود دلیل قابل قبول برای نادیده گرفتن رفتار غیرمسئولانه یا انتساب آن به منبع دیگری» است (واندن بوس، ۲۰۱۵، ص ۷۰۹).

افرادی مانند سلیگمن و دیگران در فضای مثبت‌اندیشی می‌گویند افراد خوش‌بین کارهای خوب و موفقیت‌ها را به خود و کارهای بد و شکست‌ها را به غیر خود اسناد می‌دهند و افراد بدبین موفقیت‌ها را به دیگران و شکست‌ها را به خود منتسب می‌کنند (یوسفی، ۱۳۹۱، به نقل از جعفری، ۱۳۹۵، ص ۱۱۶). در واقع، انسان خوش‌بینی که در انجام مسئولیت خود دچار شکست می‌شود، مسئولیت این شکست را به عهده نمی‌گیرد و با عذرهایی واهی، دیگران را مسئول شکست خود می‌داند. این در حالی است که از نظر اسلام انسان مسئول تمام اعمال خویش است.

ی- وفای به مسئولیت

وفای به مسئولیت یعنی اینکه فرد مسئولیتی را که پذیرفته است، حتماً انجام می‌دهد و به تعهدی که نسبت به انجام آن دارد وفادار است. وفای به مسئولیت در انگلیسی معادل واژه «fidelity» است (فیروزبخت، ۱۳۸۹، ص ۷۱۳). این مؤلفه در پژوهش اسدی جعفری (۱۳۹۷) با عنوان تعهد بیرونی ذکر شده است.

منابع

• قرآن کریم.

- ابراهیمی، ابوالفضل (۱۳۹۰)، **خشت اول مسئولیت: پرورش مسئولیت‌پذیری در کودکان**. قم: موسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی علیه السلام.
- ابن فارس، ابی‌الحسین احمد (۱۴۲۹ق)، **معجم مقاییس اللغة**. بیروت: دار احیاء التراث العربی.
- احمدی آخوومه، محمد؛ سهامی، سوسن؛ رفاهی، ژاله و شمشیری، بابک، (۱۳۹۱)، «مسئولیت‌پذیری و ابعاد آن در قرآن»، **همایش منطقه‌ای ذکر**، مردودشت، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مردودشت.
- احمدی آخوومه، محمد؛ سهامی، سوسن؛ رفاهی، ژاله و شمشیری، بابک، (۱۳۹۲)، «ساخت و اعتباریابی پرسشنامه مسئولیت‌پذیری چندبعدی بر مبنای متون اسلامی»، **مردودشت: روش‌ها و مدل‌های روان‌شناختی**، سال ۳، شماره ۱۳، ص ۹۹-۱۱۱.
- اسحاقی، حسین (۱۳۹۱)، **مسئولیت‌پذیری در خانواده**، بازیابی شده در ۱۳۹۱/۲/۱۴ از <https://rasekhoon.net>.
- اسدی جعفری، زبیده (۱۳۹۷)، «تأثیر انگیزش تحصیلی و مسئولیت‌پذیری بر کارکردهای اجتماعی و انطباقی»، **مطالعات روان‌شناسی و علوم تربیتی**، سال ۴، شماره ۱، ص ۱۲۲-۱۳۴.
- افتخاری، سیده فروغ (۱۳۸۵)، **الگوی جامع مسئولیت‌پذیری از دیدگاه نهج البلاغه**. منتشر نشده، دانشکده علوم حدیث، دانشگاه.
- الفیروزآبادی، مجد الدین محمد بن یعقوب (۱۴۲۸ق)، **معجم القاموس المحيط**، بیروت: دارالمعرفة.
- الوانی، سید مهدی و دانایی فرد، حسن (۱۳۸۰)، «مدیریت دولتی و اعتماد عمومی»، **دانش مدیریت** (انتشارات دانشگاه تهران)، سال چهاردهم، شماره ۳۳، ص ۵-۲۷.
- آذرمهر، فاطمه (۱۳۸۹)، **شناخت وظایف و مسئولیت‌پذیری: جایگاه وظیفه‌شناسی و مسئولیت‌پذیری در قرآن و سنت**، منتشر نشده، مدرسه علمیه نرجس مشهد، حوزه علمیه خراسان.
- برهانی نژاد، آسیه (۱۳۹۵)، **پیش‌بینی رضایت شغلی معلمان دوره ابتدایی بر اساس هوش معنوی و مسئولیت‌پذیری**، منتشر نشده، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد مردودشت.
- بشیری، ابوالقاسم؛ غروی، سید محمد و فتحی آشتیانی، علی (۱۳۸۸)، «بررسی مفروضه‌های اساسی درباره ماهیت انسان از دیدگاه روان‌شناسی و اسلام»، **روان‌شناسی و دین**، سال دوم، شماره ۵، ص ۷-۴۷.
- پروچاسکا، جیمز و نورکراس، جان (بی‌تا)، **نظریه‌های روان‌درمانی: نظام‌های روان‌درمانی**، ترجمه یحیی سید محمدی (۱۳۸۵)، تهران: ویرایش (روان / ارسباران).
- پوردوین، فاطمه کاظم (۱۳۹۱)، **جایگاه مسئولیت‌پذیری و وظیفه‌شناسی در قرآن و سنت و آثار و پیامدهای فردی و اجتماعی آن**، منتشر نشده، مدرسه علمیه الزهراء شیروان، حوزه علمیه خراسان.
- پورشافتی، هادی (۱۳۹۳)، **پژوهش و نگارش علمی (با رویکرد پایان‌نامه‌نویسی)**، تهران: آوای نور.
- ترنر، مارک و هیوم، دیوید (بی‌تا)، **حکومت‌داری، مدیریت و توسعه: چگونه دولت کارآمد داشته باشیم**.

- ترجمه عباس منوریان (۱۳۷۹)، تهران: مرکز آموزش مدیریت دولتی.
- جان بزرگی، مسعود؛ نوری، ناهید و آگاه هریس، مزگان (۱۳۹۱)، **آموزش اخلاق، رفتار اجتماعی و قانون‌پذیری به کودکان**، تهران: ارجمند.
  - جعفری، حمیدرضا (۱۳۹۵)، **مؤلفه‌های مثبت‌اندیشی از نظر اسلام و روان‌شناسی مثبت‌گرا**، منتشر نشده، دانشکده روان‌شناسی اسلامی، مؤسسه آموزش عالی اخلاق و تربیت قم.
  - جوهری، اسماعیل بن حماد (۱۴۲۹ق)، **معجم الصحاح**، بیروت: دارالمعرفه.
  - حاج حسینی، منصوره؛ جعفری، فاطمه و محمدی، مریم (۱۳۹۵)، «نماز و مسئولیت‌پذیری»، **کنگره ملی نماز و سلامت روان**، تهران: دانشگاه تهران.
  - حاجی زاده، ابراهیم و اصغری، احمد (۱۳۹۰)، **روش‌ها و تحلیل‌های آماری با نگاه به روش تحقیق در علوم زیستی و بهداشتی**، تهران: جهاد دانشگاهی.
  - حافظ نیا، محمدرضا (۱۳۹۵)، **مقدمه‌ای بر روش تحقیق در علوم انسانی**، تهران: سمت.
  - حبیبی، نوید؛ وظیفه دوست، حسین و جعفری، پریوش (۱۳۹۵)، «مؤلفه‌های ارتقای مسئولیت‌پذیری اجتماعی دانشگاه آزاد اسلامی»، **فصلنامه پژوهش و برنامه‌ریزی در آموزش عالی**، سال بیست و دوم، شماره ۸۰، ص ۱۲۵-۱۴۳.
  - حسینی قمی، طاهره (۱۳۹۱)، «مسئولیت‌پذیری در دانش‌آموزان»، **رشد آموزش مشاور مدرسه**، سال ششم، شماره ۲، ص ۱۶-۱۹.
  - خواص، امیر؛ حسینی قلعه بهمن، سیداکبر؛ دبیری، احمد؛ شریفی، احمدحسین؛ پاکپور، علی و اسلامی، محمدتقی (۱۳۸۵)، **فلسفه اخلاق (با تکیه بر مباحث تربیتی)**، قم: معارف.
  - درویش، حسن و رمضانیان فهندری، هادی (۱۳۹۷)، **مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی**، تهران: دانشگاه علوم قضایی و خدمات اداری و سازمان زندان‌ها و اقدامات تأمینی و تربیتی کشور.
  - دهخدا، علی اکبر (۱۳۹۰)، **لغت‌نامه**، تهران: دانشگاه تهران.
  - دهمرده، سمیه؛ گلی، مهرناز و رضوی دوست، غلامرضا (۱۳۹۶)، «بررسی زمینه‌های مسئولیت‌گریزی و بهانه‌های آن در قرآن و روایات»، **اولین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی، مطالعات فرهنگی و اجتماعی**، شیراز، مؤسسه عالی علوم و فناوری خوارزمی.
  - رحیمی کلور، حسین و بقال اصغری، پریسا (۱۳۹۴)، «مسئولیت‌پذیری و آزادی از منظر قرآن و نهج‌البلاغه»، **اولین کنفرانس بین‌المللی علوم انسانی با رویکرد بومی - اسلامی و با تأکید بر پژوهش‌های نوین**، ساری، بسیج اساتید دانشگاه پیام نور استان مازندران، شرکت علمی پژوهشی و مشاوره‌ای آینده‌ساز.
  - رفعتیان، عبدالحسین (۱۳۸۵)، **مسئولیت‌پذیری: روند شکل‌گیری مسئولیت‌پذیری**، تهران: قطره.
  - رضانی، زهرا (۱۳۹۱)، **پیش‌بینی الگوهای وسواس- اجباری بر اساس عوامل شناختی مسئولیت‌پذیری، بیش‌برآورد تهدید، کمال‌گرایی، عدم تحمل بالاتکلیفی، اهمیت و کنترل افکار**، منتشر نشده، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه شیراز.
  - زینتی، علی (۱۳۷۹)، «انسان کامل از دیدگاه روان‌شناسی و صدر المتألهین علیه السلام»، **معرفت**، ش ۳۸.

- سبحانی نژاد، مهدی و آب نیکی، زهرا (۱۳۹۱)، «بررسی میزان توجه به مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری اجتماعی در محتوای برنامه درسی دوره متوسطه نظری ایران در سال ۱۳۹۰-۱۳۸۹»، *اندیشه‌های نوین تربیتی*، سال اول، شماره ۸، ص ۵۹-۱۰۶.
- سبحانی نیا، محمد (۱۳۸۸)، «مسئولیت‌پذیری»، *معارف اسلامی*، شماره ۷۶.
- سلحشور، ماندانا (۱۳۹۴)، *آموزش مسئولیت‌پذیری به کودکان*، تهران: مؤسسه مادران امروز (مام).
- سیاح، احمد (۱۳۶۶)، *فرهنگ بزرگ جامع نوین (عربی. فارسی مصور)*، تهران: اسلام.
- سید عباس زاده، میر محمد (۱۳۸۹)، *روش‌های علمی تحقیق در علوم انسانی*، ارومیه: دانشگاه ارومیه.
- شارف، ریچارد اس (بی‌تا)، *نظریه‌های روان‌درمانی و مشاوره*، ترجمه مهرداد فیروزبخت (۱۳۸۱)، تهران: رسا.
- شولتز، دو آن (۱۹۷۷م)، *روان‌شناسی کمال*، ترجمه گیتی خوشدل (۱۳۸۸)، تهران: پیکان.
- صاحبی، علی؛ والی زاده، محسن و زالی زاده، مسعود (۱۳۹۴)، «تئوری انتخاب: رویکردی درجهت مسئولیت‌پذیری و تعهد اجتماعی»، *رویش روان‌شناسی*، سال چهارم، شماره ۲، ص ۱۱۳.
- عامری، اکبر (۱۳۹۵)، *مسئولیت‌پذیری از منظر قرآن*، منتشر نشده، حوزه علمیه قم.
- عبادی، عبدالله عبدالرحیم (بی‌تا)، *مسئولیت در اسلام: براساس منابع اهل سنت*، ترجمه محمود خوش خبر (۱۳۸۷)، شیراز: ایلاف.
- عباسی، آمنه (۱۳۹۳)، «مسئولیت‌پذیری اجتماعی در نهج البلاغه»، *کنگره بین‌المللی فرهنگ و اندیشه دینی*، قم، مرکز راهبری مهندسی فرهنگی شورای فرهنگ عمومی استان بوشهر.
- عمید، حسن (۱۳۸۹)، *فرهنگ فارسی*، تهران: اشجع.
- فتحی اصل، سید غلام علی (۱۳۹۶)، *ویژگی‌های انسان مسئولیت‌پذیر از منظر آیات و روایات*، منتشر نشده، حوزه علمیه قم.
- فرانکل، ویکتور (۱۹۴۶م)، *پزشک و روح*، ترجمه فرخ سیف بهزاد (۱۳۷۲)، تهران: درسا.
- فرانکل، ویکتور (۲۰۰۲م)، *انسان در جستجوی معنا*، ترجمه احمد نهضت صبوری و عباس شمیم (۱۳۹۰)، تهران: آشیان.
- فرانکل، ویکتور (۲۰۰۲م)، *انسان در جستجوی معنا*، ترجمه نهضت صالحیان و مهین میلانی (۱۳۹۳)، تهران: درسا.
- فروزنده دهکردی، لطف اله؛ عیوضی حشمت، علی اصغر و صادقی، حسین (۱۳۹۱)، «بررسی ابعاد پاسخ‌گویی از منظر اسلام»، *اولین کنفرانس بین‌المللی مدیریت، نوآوری و تولید ملی*، قم، دانشگاه پیام نور استان خوزستان.
- فلاحیان، ناهید؛ ملک محمودی، نازیبا؛ پرتوی مقدم، عباس و صالحی، نصرالله (۱۳۹۷)، *مطالعات اجتماعی، پایه هفتم*، تهران: شرکت چاپ و نشر کتاب‌های درسی ایران.
- فیاض، نوش آفرین (۱۳۹۵)، *بررسی ابعاد مسئولیت‌پذیری از دیدگاه اسلام*، منتشر نشده، دانشکده روان‌شناسی و علوم تربیتی، دانشگاه آزاد اسلامی تهران.

- فیروزبخت، مهرداد (۱۳۸۹)، **فرهنگ جامع روان‌شناسی و روان‌پزشکی**، تهران: ویرایش.
- فیض الاسلام اصفهانی، علی نقی (۱۳۷۹)، **ترجمه و شرح نهج‌البلاغه**، تهران: مؤسسه چاپ و نشر تألیفات فیض الإسلام.
- کردلو، منیره؛ کاویان فر، حسین و بهرامی، معصومه (۱۳۹۵)، «ساخت و اعتباریابی مقیاس مسئولیت‌پذیری بزرگسالان با تأکید بر تئوری انتخاب گلاسر»، **روان‌سنجی**، سال پنجم، شماره ۱۷، ص ۱۷-۳۳.
- کریمی، وجیهه (۱۳۹۲)، **شناسایی و تحلیل مؤلفه‌های مسئولیت‌پذیری در روایات پیامبر اکرم**، منتشر نشده، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه شاهد.
- کوری، جerald (۱۳۸۷)، **نظریه و کاربریت مشاوره و روان‌درمانی**، ترجمه سیدمحمدی، تهران: ارسباران.
- گنتلز، جی دلیبو؛ بارتال، دانیل؛ اس. فلدمن، رابرت؛ دی. بیدن، برندا؛ آر. فور سایت، دانلسون؛ ال. مائر، مارتین؛ جی. هریس، مونیکا؛ کی. لیندگرن، هنری؛ روزنتال، رابرت؛ ای. بروفی، جر؛ بارتال، یاقا و دلیبو. جانسون، دیوید (۱۹۷۶م)، **روان‌شناسی اجتماعی تعلیم و تربیت**، ترجمه یوسف کریمی (۱۳۸۶)، تهران: ویرایش.
- گلاسر، ویلیام (۱۹۸۹م)، **واقعیت‌درمانی**، سید علی مرتضوی (۱۳۸۰)، قم: نور ایمان.
- لی، کریستین (۱۳۹۶)، **بایدها و نبایدهایی برای مراقبت کردن از خود**، بازیابی شده در ۱۳۹۶/۸/۱۶ از <https://www.bartarinha.ir>.
- ماجدی، فرزانه (۱۳۸۸)، **بررسی تطبیقی مفهوم مسئولیت‌پذیری از دیدگاه گلاسر و مکارم شیرازی**، منتشر نشده، دانشکده علوم تربیتی و روان‌شناسی، دانشگاه علامه طباطبائی.
- مارنات، گری گراث (۱۹۵۱م)، **راهنمای سنجش روانی: برای روان‌شناسان بالینی، مشاوران و روان‌پزشکان**، ترجمه حسن پاشا شریفی و محمدرضا نیکخو (۱۳۷۴)، تهران: سخن.
- متوسلی، محمود (۱۳۷۳)، **خصوصی‌سازی یا ترکیب مطلوب دولت و بازار و توسعه اقتصادی**، تهران: مطالعات و پژوهش‌های بازرگانی.
- محمدبیگی، ابوالفضل؛ محمدصالحی، نرگس و علی گل، محمد (۱۳۹۳)، «روایی و پایایی ابزارها و روش‌های مختلف اندازه‌گیری آن‌ها در پژوهش‌های کاربردی در سلامت»، **مجله دانشگاه علوم پزشکی**، سال سیزدهم، شماره ۱۲، ص ۱۱۵۳-۱۱۷۰.
- مصطفایی، مهران (۱۳۸۲)، «نقش نظام سیاسی در اصلاح اداری»، **روزنامه ایران**، شماره ۱۷ فروردین، ص ۸.
- منصور، محمود (۱۳۸۵)، **روان‌شناسی ژنتیک: تحول روانی از تولد تا پیری**، تهران: سمت.
- موسوی کانی، سیدرضا (۱۳۹۰)، «عوامل و زمینه‌های مسئولیت‌گزینی مدیران در دانشگاه آزاد اسلامی»، **اولین کنفرانس بین‌المللی شهروند مسئول**، خوراسگان، دانشگاه آزاد اسلامی واحد خوراسگان.
- میرطاهر، فاطمه سادات (۱۳۸۹)، **مبانی مسئولیت‌پذیری و روش‌های بیان آن در قرآن**، منتشر نشده، دانشکده علوم حدیث.
- میقانی، رضا (۱۳۸۸)، «مسئولیت‌پذیری و پاسخ‌گویی در مدیریت و فرهنگ جهادی»، **دومین همایش**

ملی فرهنگ و مدیریت جهادی، تهران، وزارت جهاد کشاورزی.

• نیکروح متین، فرزانه (۱۳۹۰)، «نقش خانواده در مسئولیت‌پذیری کودکان»، بازیابی شده در ۲۹/۴/۱۳۹۸ از <https://www.aftabir.com>

• وطن دوست، رضا (۱۳۹۳)، «مسئولیت‌پذیری در نظام سیاسی اسلام با تأکید بر مدیریت علوی»، **مشکوه**، شماره ۱۲۵، ص ۳۸-۵۲.

• هدایتی، حسین (۱۳۹۶)، «مسئولیت و تعهد»، **نشریه راه رشد** وابسته به ستاد امر به معروف و نهی از منکر، شماره ۱۸۷. بازیابی شده در ۲۹/۸/۱۳۹۶ از <http://www.mashreghnews.ir> و <http://wiki.fmaroof.ir>.

• هژبریان، هانیه؛ بیگدلی، ایمان اله؛ نجفی، محمد و رضایی، علی محمد (۱۳۹۳)، «ارائه الگوی روان‌شناختی انسان بر اساس نظریه زمینه‌ای: یک پژوهش کیفی»، **فصلنامه روان‌شناسی تربیتی**، سال دهم، شماره ۳۴، ص ۲۰۷-۲۳۲.

• یعقوبی، مریم (۱۳۸۴)، **مسئولیت‌پذیری در قرآن کریم**، منتشرنشده. دانشکده روان‌شناسی و علوم اجتماعی، دانشگاه آزاد اسلامی واحد تهران مرکزی.

• Aulak, D. S., Quinn, B., & Wilson, N. (2016). Student burnout. *British dental journal*, 220(5), 219-220.

• Blackham, H. J. (2012). *Six existentialist thinkers*. Routledge.

• Ceulemans, K., Karsdorp, P. A., & Vlaeyen, J. W. (2013). Effects of responsibility and mood on painful task persistence. *Journal of behavior therapy and experimental psychiatry*, 44(2), 186-193.

• Cutt, J., & Murray, V. (2000). *Accountability and effectiveness evaluation in nonprofit organizations*. Routledge.

• Dewey, J. (1933). *How we think: A restatement of the relation of reflective*

• Frankl, V. E. (1963). Man's Search for Meaning: An Introduction to Logo therapy. *American Journal of Orthopsychiatry*, 33(2), 390-390.

• Fromm, E. (1955). *The Sane Society*. New York: Holt, Rinehart & Winston.

• Fromm, E. (2004). *The art of loving*. (Trans Ö. S. Karadana). Øzmir: Ølya Publication.

• Hornby, A. S.; Turnbull, J; Lea, D.; Parkinson, D.; Philips, P.; Francis, B.; Webb, S.; Bull, V.; & Ashby, M. (2010). *Advanced learner's dictionary* 8th edition. published by OXFORD University Press.

• Kirk, R. (2007). *Zombies and consciousness*. Oxford University Press.

• Li, W., Wright, P. M., Rukavina, P. B., & Pickering, M. (2008). Measuring students' perceptions of personal and social responsibility and the relationship to intrinsic motivation in urban physical education. *Journal of teaching in Physical Education*, 27(2), 167-178.

- Mergler, A. G. (2007). *Personal responsibility: the creation, implementation and evaluation of a school-based program* (Doctoral dissertation, Queensland University of Technology).
- Paul, S. (1991). *Accountability in public services: Exit, voice, and capture* (Vol. 614). World Bank Publications.
- Reber, A. S. (1985). *The Penguin dictionary of psychology*. Penguin Press.
- Resnick, S., Warmoth, A., & Serlin, I. A. (2001). The humanistic psychology and positive psychology connection: Implications for psychotherapy. *Journal of Humanistic Psychology*, 41(1), 73–101.
- Schneider, K. J., Pierson, J. F., & Bugental, J. F. (Eds.). (2015). *The handbook of humanistic psychology: Theory, research, and practice*. Sage Publications.
- Summers, D., & Gadsby, A. (Eds.). (1995). *Longman dictionary of contemporary English. thinking to the educative process*. DC Heath.
- VandenBos, G. R. (2007). *APA dictionary of psychology*. American Psychological Association.

